

BORZSÁK ISTVÁN

A KORAI KERESZTÉNY HIMNUSZKÖLTÉSZEZET „ANTIHŐSEI”

A korai keresztény himnuszok költészet *anti*-hőseiként következetesen azok szerepelnek, akik korábban a választott nép ellen vétkeztek: Nabuchodonosor, Antiochos, Herodes... Ezeknek irodalmi képe századokon, sőt évezredekken keresztül a görög irodalomban típusá rögzült *zsarnok* (*tyrannos*) bűneit, aberrációit tárja intő példa gyanánt a jámbor olvasó elé. *Ezek* mindenkori utódai kegyetlenkednek, őzjögnek, vérengzenek, majd *ezek* szenvedik el mindenkor a példás büntetést, okulásul a bűnösöknek és épülésül-vigasztalásul a megnyomorítottaknak. *Discite iustitiam moniti et non temnere divos!* — amint Melanchthon és tanítványai idézték számtalanszor a vergiliusi sort.

Előadásom *címét* bécsi kollégáink feltehetőleg élénk csodálkozással fogadták: ugyan kik lehettek a korai keresztény himnuszok költészet *negatív* hősei? Ha valaki — mondjuk — Pindaros első olympiai himnuszára, vagy a homérosi Apollón-himnuszra gondol, bizonyára Typhón (vagy Typhós), illetőleg Tantalos jut az eszébe, az, aki nagy szerencsésével nem tudott mit kezdeni és nagy jódoigában elmondhatatlan szenvedést — ἄταν ὑπέροπλον — zúdított magára. A korai — vagy akár a későbbi — keresztény himnuszokban is akad ugyan elvéve holmi sárkánykígyó, de inkább csak a Dánielt nem bántó, ártalmatlanná szelídült oroszlán (pl. Prud., Hymn. IV 47 *lambunt indomiti virum leones*) stb. Annál több elvakult gonosszal, az igaz ügy ellenségeivel fogunk találkozni, akik istentelenségük miatt megszegyenülnek és gyalázatos végre jutnak.

Kezdjük hát *in mediis rebus*, vagy még annál is korábban! Kr. e. 168-ban IV. Antiochos Epiphanés (akit ellenfelei *Epimánés*nek csúfoltak) a római követ ultimátuma nyomán kénytelen volt a már meghódított Egyiptomból szegényszemre kitakarodni. Ez után a megszegyenülés után a király, a görög kultúra buzgó híve és terjesztője, a jeruzsálemi templomban megtiltotta Jahve tiszteletét és az olimposzi Zeusnak épített oltárt, mire kitört a Makkabeusok felkelése. A népharagnak ezt a győzelmes viharát itt fölösleges volna ismertetnünk. Éppen csak a Dániel próféta nevéhez kapcsolt *ex eventu* jövődőlésre utalunk, amely az „őzjögő zsarnoktól” nemrég még megalázottak győzelmi tudatát és jövőbeli reménykedését volt hivatva kifejezésre

juttatni.¹ Ennek páratlan érdekességű dokumentumai a Septuagintában olvasható könyvek, amelyekben a vérszomjas (αἰμοβόρος), gyilkos (φονώδης), tisztátalan (παμμιαρώτατος), sőt „állati” (θηριωδέστατος) zsarnok egyik áldozata καλοκάγαθία καθωπλισμένος (II 11,22) vállalja a halált. A „minden gonoszság kiagyaloja” (II 7,31 πάσης κακίας εὐρετής) találjon csak ki még gyötrelmesebb kínzásokat (II 10,16 ἐπινοεῖ, τύραννε, βασάνους), az állhatatos anya nem kevésbé állhatatos hét fia² kész életét áldozni τοῖς πατρίοις νόμοις (II 7,37), — mint egykor Sókratés.

Az „energikus, de mértéket tartani nem tudó” Antiochos (H. Volkmann, KI. Pauly I 389) értékelése nem a mi feladatunk. E helyett inkább a Makkabeusok II. könyvének két tanulságos részletére hívjuk fel a figyelmet. Az egyikben (5,21) a jeruzsálemi szentély kifosztójáról olvasunk, amint a király — jól végzett „munkájának” tudatában — „hirtelen Antiochiába visszaméne, azt alítván kevélysége miatt, hogy az földet evezhetővé (πλωτήν) és az tengert gyalog járhatóvá (πορευτός) teheti, olly nagy vala elméjének felfuvalkodása” (διὰ τὸν μετεωρισμὸν τῆς καρδίας). Van-e, aki ennek olvastán nem Xerxés elbizakodottságára (ὄβρις) gondol, aki annak idején μεγαλοφροσύνης εἵνεκεν az Athós hegység egyik földnyelvét átvágatta, hogy mindenhatóságát mutassa és ezzel emlékművet hagyjon maga után? Illetőleg a Helléspontos áthidalására (Hérod. VII 13 skk.), a parancsával dacoló tenger megkorbácsolására (*ibid.* 35; vö. Lucr. III 1029 sk.; Iust. II 10,24; a téma elcsépeltségét mutatja pl. Luk., Rhet. praec. 20).

Az isteni elrendelés elleni merénylet után nem maradhat el a példás büntetés: a gyalázatosan vétkezőt gyógyíthatatlan betegség éri el (II Makk. 9,5 sk.), és gyalázatosan pusztul. De a nyomorult még a megérdemelt, szörnyű vég előtt megtér az igaz istenhez (12) és az addig minden joguktól megfosztott zsidókat az athéni polgárokkal egyenjogúakká nyilvánítja (9,15), „az szent templomot pedig, melyet megfosztott volna azelőtt, nagy szép ajándékokkal ékesíti” stb., „ezeknek felötte, hogy zsidó lenne (πρὸς δὲ τούτοις καὶ Ἰουδαῖον ἔσεσθαι)³ és minden lakozható tartományokat az Istennek hatalmát hirdetvén eljárná” (9,17 πάντα τόπον οικητὸν ἐπελεύσεσθαι καταγγέλλοντα τὸ τοῦ θεοῦ κράτος, vö. Mt. 28,19 és Mk. 16,15).

De még tovább is mehetünk: amikor Antiochos nagybeteg volta ellenére sem hagy fel nagyozolásával (9,7 οὐδαμῶς τῆς ἀγερωχίας ἔληγεν, „tüzet fújván az zsidók-

¹ Vö. O. Eissfeldt: Einl. in das AT². Tübingen 1956, 642 skk.; E. Bickerman: Der Gott der Makka-bäer. Berlin 1937; F. Hampl: Gnomon 15 (1939) 619 skk. Ennek a konstruálásnak klasszikus példája Nagy Sándor jeruzsálemi kitérője és a főpap előtti hódolása (Jos. Flav., Ant. XI 8 p. 325), amelynek legendavoltát nálunk már Főti J. Lajos kimutatta. (Akad. Ért. 1910, 53 skk.) L. újabban Morton Smith: Der Hellenismus und der Aufstieg Roms. (Fischer Weltgesch. 6) 254; vö. A. de Pury etc. (szerk.), Israël construit son histoire. Le Monde de la Bible 34 (Genève 1996).

² A friss „Lexikon des Mittelalters” idevágó cikkében (VI 155) a Makkabeus-fivérek kultuszáról olvasunk, mint amely a későbbi keresztény vértanú-irodalmat „döntő módon befolyásolta”, vö. M. Smith: i. m. 270.

³ Antiochos „megtérésével” vö. az imént (1. j.) idézett Iosephus-helyet, amely szerint Nagy Sándor is megengedte a zsidóknak, hogy apáik törvényei szerint élhessenek stb.; ugyanígy Eszter könyvében (16,19 = 8,11), stb.

ra”), de egy véletlen baleset folytán már járni sem tud, ő, „aki azt alítja vala, hogy az tenger habjainak parancsolhat az nagy kevélységnek miatta, ... és ki véli vala, hogy az hegyeknek nagyságokat és magasságokat serpenyőbe teheti, az a földre levetteten saraglyán vitetik vala, az Istennek hatalmasságát magában megmutatván.” Esendőségének tudatában csak ekkor érzi, hogy halandó ember. Mondanunk sem kell, hogy itt meg azzal a tanulással szembesülünk, amelyet az utókor minden időkből Nagy Sándor példájából meríthetett.

Ezek után sort keríthetünk a hellénizmus korának egy másik „energikus, de mértéket tartani nem tudó” uralkodójára, akiben feltétlenül van valami *nagy* (W. Otto, RE Suppl. II „Herodes” 158), még akkor is, ha a történelem a „Nagy” melléknevet nem minden fenntartás nélkül adományozta neki, és akinek a családtörténetét („mint annyi sok más hellénisztikus birodalomban”: *ibid.* 127) „véres betűkkel írták”: Heródesre, akinek a neve az oroszban (*Ирод = Irod*) mind a mai napig annyit tesz, mint „Szörnyeteg”, „Borzalom”, „Nem is ember” stb.

A betlehemi gyermekek megölésének legendája (Mt. 2,13 skk.), amelynek a zsidók királya Augustus kora óta rossz hírnevét köszönheti, kétségtelenül azzal függ össze, hogy uralkodói minőségében kíméletlenül leszámolt bizonyos messianisztikus jövődölések terjesztőivel, amelyek Herodes közeli bukását jelezték (*ibid.* 138). „Herodes köztudomásúlag megölette tulajdon gyermekeit; aki így járt el, annak idegen gyermekek megölését nyugodtan a rovására lehetett írni.” Az emberek jól emlékeztek arra az esztelen kivégzési parancsra, amelyet a király — állítólag — nem sokkal halála előtt a legtekintélyesebb zsidók ellen adott ki; így könnyen hitelt adhattak annak a hasonlóképpen esztelen parancsnak, amely a betlehemi gyermekek leölését rendelte volna el. Ehhez hozzájárulhatott az is, hogy számos legenda szólt hírneves emberek gyermekkori fenyegetettségéről és csodás megmeneküléséről (*ibid.* 139*).

Mindennek ismeretében olvassuk most Prudentius XII. (Epiphania) himnuszát: *Quicumque Christum quaeritis, | oculos in altum tollite! Így keltek útra a napkeleti bölcsek a királyi hatalmat jelző csillagot követve: Exim sequuntur perciti | flexis in altum vultibus, | qua stella sulcum traxerat | claramque signabat viam.⁴ | Sed verti-cem pueri supra | signum pependit imminens, | pronaque submissum face | caput sacratum prodidit... | Audit tyrannus (= Herodes) anxius | adesse regum principem, | qui nomen Israel regat | teneatque David regiam. | Exclamat amens nuntio: | „Successor instat, pellimur; | satelles, i, ferrum rape, | perfunde cunas sanguine! | Mas omnis occidat...”* Erre az „örjögő” hóhérok mennek és végrehajtják a parancsot, — csak-hogy *quo proficit tantum nefas? | Unus tot inter funera | impune Christus tollitur,* — mint ahogy annak idején Mózes, Krisztus előhírnöke, nem esett áldozatául a gonosz fáraó ostoba rendelkezésének; megmentette a fáraó leánya (Ex. 2,6), *pie contumax in*

⁴ Vö. B. I.: *Innoxia flamma*. Listy filologické 156 (1983) 33 skk. = *Dragma I* 108 skk.

tyrannum (i. e. *Pharaonem*), — ami meg óhatatlanul a horatiusi *splendide mendax*-ra emlékeztet bennünket (i. e. *in parentem periurum*: C. III 11,35).

Amint látjuk, akárhány történeti (bibliai) szereplőt könnyedén lehetett istenkáromló, gonosz zsarnokká minősíteni: Senacheribet (vö. 2 Kir. 18,28 és 19,37), Nabuchodonosort (Dán. 4,21 skk.), Holofernest stb.⁵ A bevezetőben anti-hősöknek aposztrofált személyek (nemcsak a *korai* keresztény himnuszköltészetben) *ezeknek* a vonásait viselik és a *tipikus* zsarnokokhoz illően viselkednek, mint akik minden emberi jogot, a józan ész vagy az erkölcs parancsolatait lábbal tiporják, és akik — mint *θηρωδέστατοι τύραννοι* — nem érdemlik, hogy emberszámba vétesse nek.

Így lehetséges, hogy Krisztusnak és híveinek üldözőit — az üldözésnek kitett zsidóság gyakorlatának megfelelően — következetesen nem embernek, hanem állatias zsarnoknak bélyegzik. Erről a klasszikus Róma nyelvhasználata juthat az eszünkbe, amely szerint a politikai ellenfeleket nem ritkán *belua*-nak gyalázzák, mint pl. Verrest (Cic., Verr. II 5,42 *immanis belua*), Antoniust (Phil. VIII 4,13), vagy később Domitianust (persze csak halála után: Plin., Paneg. 48,3 *immanissima belua*; vö. 90,5 *ille optimi cuiusque spoliator et carnifex*) stb. A „zsarnokot” Cicero filozófiai írásaiban sem kíméli, mint pl. De re p. II 26,48 *tyrannus, quo neque taetrius, neque foedius, nec dis hominibusque invisus animal ullum cogitari potest* (hasonlóképpen De off. III 8,36). Tacitus ugyanebben az összefüggésben (Ann. VI 6,1 sk.) hivatkozik Platónra, aki a tyrannosokat még az alvilágban is borzasztó kínokkal fenyegeti (Gorg. 524 e; Polit. 579 d). Így magyarázhatjuk egy Antiochos vagy Herodes gyötrelmes végének ijesztően naturalisztikus ábrázolását, később valahány Krisztus-tagadóét, vagy eretnekét Judástól (Ap. csel. 1,18) Ariusig (pl. Ambrosius PL 16, col. 556),⁶ — ellentétben Isten szentjeinek megdicsőülésével.

A Makkabeus-fiak vértanúságával kapcsolatban már idéztük anyjuknak a zsarnokhoz intézett szavait: „Találj csak ki (*ἐπινόει*) további, eddig ismeretlen kínzásokat!” Ez is a tyrannus-komplexus leltárából való motívum, amelyet pl. Xerxés (és dicstelen követőinek) irodalmi ábrázolásában megfigyelhetünk. A hagyomány egyik ágában⁷ az óperzsa nagykirály háremének tehetetlen bábjaként szerepel, mint aki csak egyre újabb élvezetek kitalálásán töri a fejét (pl. Cic., Tusc. V 7,20 *Xerxes praemium proposuit, qui invenisset novam voluptatem*). Xerxés (vagyis a *kat' exochén* „zsarnok”) „találmányai” a későbbi századok zsarnok-tipológiájában is ott kísértnek. Mint ahogy az emberiség jóltevői, akik az életet „új felfedezéseikkel” (Verg., Aen. VI 663 *inventas per artis*) nemesebbé, gazdagabbá tették, az utókor tudatában dicsfénytől övezve jelennek meg, a mindenkori „zsarnokok” — mint afféle *scelerum*

⁵ Vö. B. I.: A klasszikus tyrannos-kép keleti előzményei. Ant. Tan. 33 (1987—88) 97 skk. = Dragma I 266 skk.

⁶ Vö. ItK. 1974, 61 sk. = Dragma II 357 sk.

⁷ Vö. B. I.: Acta Ant. 19 (1970) 49 sk.

inventores — nem számíthatnak irgalmas megítélésre.⁸ Így szerepelhet pl. Mezentius Vergilius Aeneisében (VIII 487) valami borzalmas *tormenti genus* kiagyalójaként, — akárcsak a Horatiustól megbélyegzett *Siculi tyranni* (Epist. I 2,58). A Plutarchos Artoxerxés-életrajzában (16 skk.) felsorolt perzsa kivégzési és kínzási módszerekhez, vagy Anaxarchosnak, a renitens filozófusnak a salamisi zsarnoktól elszenvedett „szétmorzsolatásához” (Plut., Mor. 449 EF; Diog. Laert. IX 58 sk.)⁹ hozzávehetjük most Hippolytusnak Prudentiusnál olvasható szenvedéstörténetét (*Passio Hippolyti*): az *una fides*-re tért presbyter az *insanus rector* (máshol: *furens quaestor*) parancsára „szokatlan módon” szenved el a vértanú halálát (83 skk. *insolitum leti genus*): *nova poena inventa, exemplo quo trepident alii*: Mikor a „zsarnok” megtudja a „bűnös” nevét (Hippolytus), találékonyan a mítosz Hippolytosára gondol: *Ergo sit Hippolytus ... intereatque feris dilaceratus equis* (87 skk.), pusztuljon hát a tragédia szenvedő hőisének módján. Prudentius a borzalmas szétszaggatást (*dilaceratio*), majd a szerte heverő testrészek összegyűjtését kínos részletezéssel tárgyalja.

Ugyanilyen aprólékossággal van megörökítve a vértanú Vincentius iszonytató kínzása is (100 skk.); a Makkabeus-fiak szenvedése ismétlődik Romanus vértanú kivégzésének leírásában (746 skk.): *illud nobile ac memorabile | certamen, una matre quod septem editi | gessere pueri, sed tamen factis viri*, — mindez megtévezve Kroisos esőcsodájával, majd további szörnyűségekkel.

A vértanú Vincentius dicséretére írott himnuszban a keresztények eszeveszett üldözőjeként ábrázolt zsarnok „sikertelen hóhérként” szerepel (132 skk.): *nil illa vis exercita | tot noxiorum mortibus | agone in isto proficit, | ars et dolorum vincitur*. Ugyanebben a himnuszban „újmodi büntetéssel” találkozunk (253 skk.): *poenam novam, | ... nulli tyranno cognitam | ... Haec ille versutus vafra | meditatus arte struxerat: | sed Belzebulis callida | commenta Christus destruit*, — vagyis az ördögi „konstrukciókat” Krisztus „destruálja”, hatástalanítja. Krisztus tagadója azonban nem törődik bele sikertelenségébe (383 skk.): „*Evasit exultans*” — *ait* — | „*rebellis, et palmam tulit?*” | *Sed restat illud ultimum: | inferre poenam mortuo, | feris cadaver tradere, | canibusque carpendum dare. Sic frendit, et corpus sacrum | ... exponit inter carices: | sed nulla dirarum fames | aut bestiarum aut alitum | audet tropaeum gloriae | foedare tactu squalido*, — sőt egy holló közbejöttével megismétlődik Illés próféta (és a legendás római hős) csodája. De a zsarnoknak még ez sem elég: makacs elvakultságában a vértanú holttestét — kezét-lábát összekötözve, még egy kővel is súlyosbítva — a tengerbe vetteti. A *szent* test mégis sértetlenül partra sodródik, majd az *igaz* ügy diadalmaskodásával a hívek megadják neki az illő végtisztességet. *Sic corpus: ast*

⁸ Kl. Thraede a Reallex. für Antike und Christentum tanulságos „Erfinder”-cikkében a tyrannosok „találmányaira” nem tér ki, tárgyalja viszont a pártütő angyalok „vészes technikáit” (1242), továbbá az eretnekségek „feltalálóinak” ördögi működését (1273).

⁹ Vö. Alföldi A.: Der Philosoph als Zeuge der Wahrheit und sein Gegenspieler, der Tyrann. Scientiis artibusque: Collect. Acad. Cath. Hung. (Rom) 1955—57, 14 skk.; a keleti uralkodók modell-szeréről l. H. Berve: Die Tyrannis bei den Griechen. I. München 1967, 196.

ipsum Dei | sedes receptum continet cum Maccabaeis fratribus | sectoque Isaiæ proximum (521 skk.).

Tyrannusnak mondják — többek között — a babiloni uralkodót is, aki Dániel prófétát az oroslánok elé vettette (Prud., Hymn. I 43 skk.; vö. 76 *tristificus tyrannus*). De *kat' exochén* tyrannusnak minősül mindenkor Herodes is. Így aposztrofálták például Herodesnek a keresztényüldöző Maximianust, amikor (Eul. 86) *sanguine pascitur innocuo*. Szövérfy József, a középkori himnuszköltészet legjobb ismerője¹⁰ Herodest csak Augustusnak egy tréfás mondásával kapcsolatban említi, amely szerint a császár a zsidó király udvarában szívesebben lett volna disznó, semmint királyfi, — tekintettel a disznóhús fogyasztásának tiltott voltára. A sablonná fakult zsarnoktípust kell értenünk a nem névszerinti megjelöléseken is: *carnifex (taeter, pastus sanguine)*, *persecutor, tortor, satelles, hostis truculentus, praefectus, praetor, minister insani ducis, contemptor aeterni dei*, stb.¹¹ A Fructuosus püspök tiszteletére írott himnuszban a Messius Aemilianus nevéhez fűződő keresztényüldözések egyik epizódját olvashatjuk (257-ből; vö. Euseb., Hist. VII 11): *Iudex Aemilianus... | atrox, turbidus, insolens, profanus | aras daemonicas coli iuebat*. Mikor a püspök és két diakonusa a máglyára lép (98 sk. *felices animae, quibus per ignem | celsa scandere contigit Tonantis!*), sorra lehullanak kötelékeik (106 sk. *non ausa est cohibere poena | palmas in morem crucis ad Patrem levandas: | solvit brachia, quae deum precentur*), — mint azokkal a bibliai ifjakkal történt, *quos olim Babyloniacum per ignem | cantantes stupuit tremens tyrannus* (vagyis Nabuchodonosor, 110 skk., vö. Dán. 3,23 skk.). Természetes, hogy Galerius (Maximianus, Diocletianus társ-császára) hasonlóan kevésbé hízelgő jelzőkkel ékeskedik (Prud., Romani mart. suppl. 32): *inmitis, atrox, asper, implacabilis*; ugyanezeket az epithetonokat érdemli praefectusa is a krisztusi ige hirdetőjének kinzátása során, amikor Romanus kijelenti (455): *Hoc omne, quicquid lancinamur, non dolet!* (Mint ahogy az ifj. Plinius Thrasea Paetus feleségének „halhatatlan szavát” megörököltette: *Paete, non dolet!*)

Illuc, unde abii, redeo. A Makkabeusok könyvében korábbi idők tanulságos rekvizitumait volt alkalmunk megismerni: „zsarnoki” gesztusokat és azok példás elviselését, „zsarnoki” őrjöngést egyrésztől, az üldözöttek hősiességét másrésztől. Most már megállapíthatjuk, hogy ezek a tipikus helyzetek később is akárhányszor megisméltődnek. Ezek szerint a korai keresztény himnuszköltészet *antihősei* a gonosz tipikus képviselőinek (Xerxés, Antiochos, Herodes...) újabb és újabb reinkar-

¹⁰ J. Szövérfy: Klassische Anspielungen usw. in mittelalterl. Hymnen. Archiv für Kulturgesch. 41 (1962) 170 sk.; id.: Latin Hymns. Turnhout 1989, 49.

¹¹ Ahhoz, hogy bármely erőszakos uralkodót, nem kedvelt államférfit vagy egyáltalán minden politikai ellenfelet *zsarnokká* bélyegezzenek, a keleti (perzsa) uralkodó-sablon a gazdagon fejlett zsarnok-tipológia valóságos fegyvertárát kínálta (*H. Berve*: i. m. I 383). Ez a tipológia honosodott meg a keresztény vértanúk aktáiban is: „Kaiser, Statthalter, Richter werden ohne Unterschied Tyrannen genannt und von den Märtyrern sehr unhöflich behandelt” (*E. Walser*: Die Gestalt des tragischen und des komischen Tyrannen im Mittelalter und Renaissance. Basel 1932, 198 sk.).

nációiként szerepelnek. Szövérfy József, akire korábban hivatkoztunk, a középkori himnuszokban rengeteg célzást regisztrált az antik mintaképekre, és a hasonló vonások végtelen sorát mutatta ki a poitiers-i Hilarius költészetétől a késő középkori himnuszköltészet legkésőbbi termékeiig. Célunkat mi eleve nem tűztük ilyen magasra, és ezt a célt a kiszolgált öreg tüzér remélhetőleg nem is nagyon vétette el.

2000. aug. 18.